

לכבוד השוני

כיצד נוכל למנוע את התנגשות התרבויות?

מאת יונתן זקס

עברית: צור ארליך



טובי הוצאת ספרים

תוכן עניינים

1	1. פתח דבר
21	2. הגלובליזציה וקולוניה
39	3. כבוד השוני: מגרשים את השד האפלטוני
59	4. שליטה: צו האחריות
77	5. תרומה: הטיעון המוסרי של כלכלת השוק
91	6. חמלה: רעיון הצדקה
107	7. יצירתיות: צו החינוך
121	8. שיתוף פעולה: חברה אזרחית ומוסדותיה
139	9. שימור: קיימות סביבתית
153	10. פיוס: כוחה של מילה לשנות את העולם
165	11. ברית של תקווה
181	הערות
189	ביבליוגרפיה

1 פתח דבר

בשעה שברא הקדוש ברוך הוא את אדם הראשון נטלו והחזירו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי בשבילך בראתי. תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך.

(קהלת רבה ז, יג)

בחודש ינואר 2002 עמדתי בגראונד זירו, המקום שבו נהרס מרכז הסחר העולמי ב־11 בספטמבר 2001. לצדי עמדו נציגים של דתות העולם. הם התכנסו שם יחד במסגרת השתתפותם בפורום הכלכלי-עולמי, שהעתיק הפעם את מושבו מדאבוס שבשווייץ לניו יורק, לאות הזדהות עם כאבה ואובדנה של העיר. הארכיבישוף מקנטרברי נשא תפילה וכמוהו גם אימאם מוסלמי. גורו הינדי ערך מדיטציה, פיזר עלי כותרת של ורדים והיזה מים קדושים מנהר הגנגס. הרב הראשי לישראל קרא הגיגים שכתב לרגל המאורע. רב אחר אמר קדיש. זה היה רגע נדיר של אחדות אל מול כוחות ההרס האיומים של המין האנושי. ברגע ההוא מצאתי עצמי תוהה על הניגוד שבין הלהט הדתי שהדריך את חוטפי המטוסים שהתרסקו על המגדלים ובין כיסופי השלום – העזים לא פחות – של המנהיגים הדתיים שנכחו שם. הסמיכות הזאת שבין טוב לרוע, בין הרמוניה לקונפליקט, בין שלום עולמי למלחמת קודש, נראתה לי פתאום כתמציתה של המאה העשרים ואחת, שזה עתה החלה. שכן בידינו

כוח הרה גורל; בידינו לרפא אף להכאיב, לתקן אף לקלקל, וכל אלו בעוצמות שלא עלו על דעתנו עד כה. הסיכוי והסיכון מעולם לא היו ברמות גבוהות כל כך, והבחירה בדינו.

זהו ספר על הגלובליזציה; על האתגרים שהיא מציבה, על הטוב שהיא מחוללת, על הסבל שהיא גורמת, על ההתנגדות ועל הכעס שהיא מעוררת. ספרים רבים נכתבו על הנוף הגלובלי החדש, אך מעטים מדי עמדו על ההיבטים המוסריים והרוחניים שלו.¹ על היבטים אלו עלינו לתת את דעתנו אם רצוננו לקדם את כבוד האדם, להגדיל את הסיכוי לשלום ולמנוע את התגשמות תחזיתו של סמואל הנטינגטון בדבר התנגשות הציוויליזציות. כשקצב השינויים בעולם מהיר מן היכולת שלנו להשתנות, וכשמהירות ההתרחשויות עולה על מהירות ההבנה שלנו, קורים דברים רעים. אנחנו חשים שאיבדנו שליטה על חיינו. חרדה זו יוצרת פחד, הפחד גורם לכעס, הכעס מוליד אלימות, והאלימות, על רקע הימצאותו של נשק להשמדה המונית, הופכת למציאות הרסנית. אם יש תרופה העשויה לנטרל את תרעלת האלימות, הרי היא השיחה. שיחה שבה אנחנו מבטאים את פחדינו, שומעים מאחרים על פחדיהם – ובעת שאנחנו חולקים את הפגיעות ואת החולשה אנחנו בוראים ראשיתה של תקווה. זו תהיה ודאי שיחה בין-לאומית, שכן עתידם של כל העמים שזור זה בזה וסכנה אחת מרחפת על כל יושבי הכדור שלנו. לשיחה הזאת ניסיתי לתרום כאן את הקול היהודי.

קול זה אינו מיועד לקוראים יהודים בלבד, והדברים שאומר אינם מוגבלים לנושאים דתיים. בעולם המודרני קורה תכופות, תכופות מדי, שקבוצות מדברות אל עצמן ולא אלו אל אלו. יהודים מדברים אל יהודים, נוצרים אל נוצרים, מוסלמים אל מוסלמים, ואנשי עסקים, כלכלנים ומפגינים בין-לאומיים מדברים איש אל מחנהו ואיש אל מגורו. משמעות שגשוגם של ערוצי התקשורת – דואר אלקטרוני, קבוצות צ'אט, אינטרנט, עיתונים מקוונים ואלפי ערוצי טלוויזיה בכבלים ובלוויין – היא שכבר איננו משוחחים בינינו, כי אם מסוככים על אמונתנו. עברו הימים שאנשים בעלי השקפות שונות נאלצו לחלוק במה אחת, וכך לפגוש את יריביהם ולהבינם. היום אנחנו יכולים לבחור להאזין לאלו שמסכימים איתנו, רק להם, ולמסך ולסנן את הקולות האחרים. מי שמבקש לקרוע את המסך ולהציג את השקפותיו בפני קהל חדש, עושה זאת כיום באמצעות פריצה אל החדשות. וכיצד פורצים לחדשות, אם לא באמצעות מעשי אלימות, מחאה ועימות, שקל לתמצת אותם בתמונה דרמטית, בקטע קול קצר ומסעיר? כך הוא בעיקר בחדשות הטלוויזיה, המתבססות על טווח קשב קצר: הללו אינן יכולות לשמש תחליף

לדיון ענייני ולהיכרות רצינית עם עמדות מנוגדות. השיחה, לבה הפועם של התרבות הדמוקרטית, גוססת, ועמה גם הסיכוי לשלום בין-אזרחי, ולשלום בין-לאומי לא כל שכן.

אילו, למשל, התפוצצה פגישתם של אנשי הדת במחלוקת סוערת, היא הייתה כנראה עניין לחדשות. אך הפגישה כפי שהתרחשה במציאות הייתה הרמונית, מהורהרת וקודרת, ולכן לא נחשבה ראויה לתשומת לב. אחד הרעיונות החשובים של הפילוסוף הפוליטי ג'ון רולס הוא זה של "ההיגיון הציבורי"²: תהליך שבו אנשים הנתונים בוויכוח פוליטי משתמשים בלשון ובלוגיקה הנגישות לכולם, וכך מתאפשר תהליך של חשיבה משותפת; מעין מה שישעיהו הנביא תיאר במילים "לכו נא וניווכחה". רעיון החשיבה המשותפת הוכה מכה ניצחת במאה העשרים, עם התמוטטותה של השפה המוסרית, והחלפתו של ה"אני חייב" ב"אני רוצה", "אני בוחר" ו"אני מרגיש". על מחויבויות אפשר לרדן; רצונות, בחירות והרגשות, לעומת זאת, ניתנים רק לסיפוק, או לחלופין, לתסכול. הטלוויזיה, המדגישה מטבעה את הממד החזותי, יוצרת תרבות המבכרת את המראה על פני הצליל; את הדימוי שקולו רם מקולה של המילה. דימויים חזותיים מעוררים רגשות; לכשעצמם, אין הם יוצרים הבנה. כיוון שכך, מפגינים שהציגו מסר חזותי, קולות זועמים, ססמאות קיצוניות – הם המנצחים תמיד. אם עימות הוא בגדר חדשות ופיוס איננו כזה, הרי שהתרבות שלנו תהיה זו של עימות. זו בשורת חורבן לדבר שעתידנו תלוי בו: ליכולת ההבנה ההדדית בינינו ובין אנשים שתרכיביותיהם, אמונותיהם, מערכות הערכים שלהם והאינטרסים שלהם נוגדים את שלנו; אנשים שהכרח הוא לדבר איתם ולהאזין להם. כשאני מציג נקודת מבט יהודית על נושאים הנוגעים לכולנו, אני מביע מחויבות ל"היגיון הציבורי". כשקולו הרם של הדימוי החזותי גובר על קולם החלוש והדומם של ההיגיון ושל המתכונות, מתרחשים אירועים כמו זה שקרה ב-11 בספטמבר, ושעתידים עוד להתרחש.

* * *

חיבור זה מציג שני טיעונים עיקריים. ראשית, לכלכלה ולפוליטיקה של הגלובליזציה יש ממד מוסרי בלתי נמנע. הן חייבות לפעול לביצור כבוד האדם, לא להתפשרות עליו. השוק משרת את מי שמשלם – אך מה יהיה על מי שאיננו יכול לשלם? הפוליטיקה עוסקת במאזן כוחות – אך מה יהיה על נטולי הכוח? מערכות כלכליות יוצרות בעיות שהכלכלה לבדה אינה יכולה לפתור. הפוליטיקה מעלה שאלות שאין די בחישובים פוליטיים כדי להשיב

עליהן. אין מנוס מלעסוק בסוגיות מוסריות רחבות יותר. ההיסטוריה מלמדת שאם נתעלם מהן, הן ישובו בדמות התמרמרות, זעם ורגשי קיפוח סוערים, ואלה יסכנו את קיומו של הסדר החברתי שלנו, השברירי ממילא.

שנית, אחריות כבדה נחה עתה לפתחן של הקהילות הדתיות בעולם. הללו, כנגד כל הציפיות, מסתמנות ככוחות מפתח בעולם הגלובלי של ראשית המאה העשרים ואחת. באמריקה הלטינית, באפריקה שמדרום לסהרה, בפיליפינים, בקוריאה ובסין יש תחייה סוחפת של הפרוטסטנטיות האוונגליסטית. גל אסלאמי השפיע על כל הארצות המוסלמיות, מצפון אפריקה ועד דרום-מזרח אסיה, ועל קהילות מוסלמיות בכל מקום. הכנסייה הקתולית, המונה 800 מיליון איש, הייתה פעילה בנפילת הקומוניזם במזרח ומרכז אירופה (הסינים נבהלו כל כך, שפרסום רשמי משנת 1992 הזהיר, ברמזו אל סיפור הולדתו של ישו, כי "אם סין אינה רוצה שאירועים כגון אלו יתרחשו גם על אדמתה, עליה לחנוק את התינוק בעודו בֶּאֱבוֹס").³ באזורי עימות ברחבי העולם – באירלנד הצפונית, בבלקן, בצ'צ'ניה, בטג'יקיסטן, במזרח התיכון, בסודן, בסרי לנקה, בהודו, בקשמיר, במזרח טימור – הדתות נמצאות בלב העימות, דבר המזכיר לנו את קביעתו המרירה של ג'ונתן סוויפט ש"כמות הדת שיש לנו גדולה מספיק לגרום לנו לשנוא זה את זה, וקטנה מכדי שתגרום לנו לאהוב זה את זה".

הדת עשויה לשמש מקור לאי-הסכמה. היא יכולה גם להיות מתכונת ליישוב סכסוכים. את הדרך הראשונה אנחנו כבר מכירים לעיפה, ואילו את השנייה כמעט שלא ניסינו. אך היא יִשְׁנָה, דווקא כאן ועכשיו, ובה טמונה התקווה ליצור סולידריות אנושית שתהיה חזקה דיה לעמוד במבחני העתיד. הדתות הגדולות חייבות להפוך עתה לכוחות פעילים בהשגת שלום ובכינון צדק וחמלה – שכן בהן השלום תלוי. לשם כך יידרשו אומץ רב, ואולי דבר שהוא יותר מאומץ: הכרה כנה בכך שהיום, יותר מבעבר, עלינו לחפש – כל דת בדרכה שלה – דרך לחיות עם מי שאיננו בן דתנו ולכבד את אמונתו. האם אנחנו יכולים לתת מקום לְשׁוֹנֵי? האם אנחנו יכולים לשמוע את קול האלוהים בְּשִׁפְהָ, ברגישות ובתרבות שאינן שלנו? האם אנחנו יכולים לראות את נוכחותו של האלוהים גם בפניו של זר? הדת כבר אינה גורם שולי בפוליטיקה הבינ-לאומית. אחרי תקופת שפל ארוכה היא שוב הופיעה, בכוח עצום שלעתיים הוא הרסני. זה מה שעמד מאחורי כינוס מיוחד במינו – שהיה גם פגישתי הראשונה עם הגלובליזציה – בפתח המילניום החדש.

ב־28 באוגוסט 2000 נאספו יותר מ־2,000 מנהיגים דתיים בבניין האו"ם בניו יורק. המראה היה מהפנט. היו שם גלימות הכרכום של הנזירים הטיבטים, שלמותיהם האפורות של כוהני השינטו היפנים, סופים בכובעיהם האופייניים, סיקים בטורבניהם, העבאיות השחורות של האימאים, בגדי הקודש הכחולים והאדומים של אנשי האיילים מצפון שוודיה, ילידים אמריקנים שנוצות עיט לראשיהם, כוהני דת אפריקנים בסגול, אנגליקנים בצווארונים כמורה, ועוד ועוד; היו שם, כמדומה, כל צורה ומתכונת של לבוש שאפשר להעלות על הדעת. מי שהיה שם כמו התהלך בין דפיו של לקסיקון חי למורשת הדתית של האנושות. זאת הפעם הראשונה שהתכנסות כזו התקיימה באו"ם. באולם הכינוסים הגדול, השמור בדרך כלל למדינאים המתנצחים בענייני השעה, היו עתה אנשים ונשים שהקדישו את חייהם לא לרעש העכשיו אלא למוזיקת הנצח; לא לחולות הנודדים של הזירה הבינ־לאומית אלא לנופיה הפנימיים של הרוח האנושית.

אולם על אף השלווה שהייתה נסוכה על פני המשתתפים, עמדה באוויר תחושה ממשית של דחיפות. האו"ם עצמו הכריז על 2001 כשנה הבין־לאומית לדיאלוג בין תרבויות. הסדר העולמי החדש שנוצר עם תום המלחמה הקרה הידרדר במהירות לכדי אי־סדר עולמי חדש. סופו של עימות־העל בין הקומוניזם הסובייטי לבין המערב לא הצמיח שלום, כי אם מספר רב של סכסוכים מקומיים בין עמים שקודם לכן חיו בצוותא – אם לא בשלום – ולכל הפחות בלי מרחץ דמים. לעתים קרובות הייתה הדת גורם בסכסוך – לרוב לא סיבת הסכסוך – שכן זו הייתה בדרך כלל פוליטית או כלכלית, אך בכל זאת היא היוותה את קו השבר שמשני עבריו נערכים הצדדים הנצים. זה היה הרקע לאסיפת המנהיגים הדתיים, שמצדה הייתה הקדמה לכינוסם של 150 ראשי מדינות שבוע לאחר מכן. כינוס זה הוכתר "פסגת השלום העולמית של המילניום" – כותרת יומרנית למשימה יומרנית.

המטרה הייתה לגייס את מנהיגיהן של כל הקהילות הדתיות הגדולות למען שלום עולמי. רבים מהם מעולם לא השתתפו באסיפה מסוג זה. הם, שהורגלו להטיף וללמד בקהילותיהם שלהם, מצאו עצמם לפתע לכורדים בעולם גדול הרבה יותר, עולם של אמונות רבות ולשונות מגוונות. בהתחשב בהבדלים העצומים ביניהם, הקרבה שנוצרה הייתה מפתיעה. היו כמובן רגעים מביכים, ולו משום עצם ריבוי הקולות שרצו כל כך להישמע. אבל הייתה מידה מרשימה של הסכמה בדבר הצורך בכבוד הדדי ובדרכים לא אלימות ליישוב סכסוכים, בדבר האחריות המשותפת לעתידו של כדור הארץ וחובתנו כלפי העניים ואיכות הסביבה. בתום ארבעה ימי דיונים, שרובם התנהלו

בנועם וברוח טובה, הם חתמו על הצהרה משותפת של מחויבות לשלום, על שלל ממדיו.

אחד הרגעים המרגשים ביותר היה כשאסקימואי מגרינלנד, אַנגְאָנְגַּק לִיפְרָת, אמר בשקט לקהל, המרוחק כל כך מעולמו:

לפני כעשר שנים, חזר לכפר שלנו אחד מבני עמי וסיפר על תופעה מוזרה. "זרויף של מים מטפטף מהקרחון", הוא אמר. "אני חושב שהקרח נמס". היום, הזרויף היה לזרם. לכן אני אומר לכם, כשאנחנו יושבים כאן ומחליפים מילים של שלום: "הקרח נמס... הקרח נמס".

זה היה ניסוח קולע לחום ולתחושת התקווה ששררו בכינוס. כעבור שנה ועוד כמה ימים, ב־11 בספטמבר 2001, לא הרחק מבניין האו"ם שבו נאמרו הדברים הללו, התרסקו שני מטוסי בואינג עמוסי נוסעים אל מרכז הסחר העולמי ושינו את עולמנו. הטרגדיה הייתה טעונה בסמליות. שני סמלים של הקפיטליזם הגלובלי, המטוס וגורד השחקים, הפכו לכלים של הרס. עובדי משרדים שבאו לעבודת יומם מצאו עצמם לפתע בלב סכסוך שמוקדו רחוק מהם אלפי מילין וספק אם ידעו על עצם קיומו. פעולת הטרור נטוותה באמצעות האינטרנט, דואר אלקטרוני מוצפן ושיחות לוויין. כמעט שאין ספק כי מתכנניה ראו לנגד עיניהם סיקור טלוויזיוני בין-לאומי. שיטותיהם של המחבלים היו המודרנה בהתגלמותה, אך הרעיונות הדתיים שהנחו אותם היו בני מאות שנים. דבר לא היה יכול להמחיש בחדות רבה יותר את פגיעותו של הכפר הגלובלי שלנו ואת המתחים הבלתי פתורים שקיימים בו. לפתע הדת נראתה פחות כמו קרחון נמס, ויותר כדליקת ענק שיצאה מכלל שליטה. הדיונים שלנו שנה קודם לכן, שהיו שתיארו אותם מוגזמים ומקדימים את זמנם, נראו עתה, אם בכלל נזכרו, כמעשה שהוא מעט מדי ומאוחר מדי.

* * *

בשבועות ובחודשים שחלפו הלך והתברר שהמאה שלפתחנו מציבה בפנינו סכנות גדולות, ושאיננו מוכנים להן כראוי. מצד אחד, הגלובליזציה מקרבת אותנו זה לזה בדרך שלא הייתה כמוה, ובדרכיה המורכבות שוזרת יחד את חיי כולנו. מצד אחר, שבטיות חדשה – נסיגה לנאמנויות קדומות וכתתיות – מרחיקה אותנו זה מזה. כך או כך, הדת היא חלק בתהליכים הללו, והיא

תמשיך להיות כזאת. היא יכולה להנחותנו אל עבר השלום, ממש כשם היא עלולה להוביל אל המלחמה. למדינאים יש כוח, אך הדתות אוחזות בדבר מה חזק יותר: יש להן השפעה. פוליטיקה מזיזה את הכלים על לוח השחמט; הדת משנה חיים. אפשר להגיע להסכמי שלום בשולחן הדיונים, אך אם השלום הזה לא יכה שורשים בלבבותיהם ובראשיהם של אנשים מן השורה, הוא יקמול, אולי אפילו לא ינבוט.

השלום הוא פרדוקס. מסורות רבות מהללות אותו ומגנות את הריב ואת המלחמה. ואף על פי כן, במלחמה הופכים אפילו אנשים פשוטים לגיבורים, ואילו ברדיפת שלום, חוששים אפילו גיבורים להסתכן. אלו המפגינים אומץ בלהט הקרב זוכים לפרסום. אלו המסתכנים למען השלום, לעתים קרובות מדי נרצחים – בהם אברהם לינקולן, מהטמה גנדי, מרטין לותר קינג, אנואר סאדאת ויצחק רבין. רדיפת השלום עלולה להיתפס כמעין בגידה. היא מצריכה התפשרות. היא דורשת הסתפקות בפחות מהרצוי. אין בה מהבהירות של המלחמה, שבה הערכים – הגנה עצמית, כבוד האומה, פטרייטיזם, גאווה – מחייבים וחד־משמעיים. המלחמה מדברת אל תחושת הזהות הבסיסית ביותר שלנו: יש "אנחנו" ויש "הם", ואין לטעות בהם. אך כשאויבים לוחצים לפתע ידיים, אנחנו נקלעים לבלבול: מי עכשיו "אנחנו" ומי "הם"? השלום כרוך במשבר זהות עמוק. גבולות העצמי והזולת, האויב והאוהב, משורטטים מחדש. לא ייפלא אפוא שכאמירתו של סיר הנרי מיין "ימיה של המלחמה הם כנראה כימי האנושות, ואילו השלום הוא המצאה מודרנית"⁴.

ובכל זאת, משהו חדש נכנס לעולם שלאחר המלחמה הקרה. היו זמנים שבהם השלום נכפה בידי אימפריות. מאמצע המאה השבע עשרה ועד אמצע המאה העשרים התקיימו מדינות לאום בחסות דוקטרינת מאזן הכוחות. לאחר מלחמת העולם השנייה נתמכו מדינות הלאום פְּקֶשֶׁת־העל של העימות הבין־מעצמתי ובחרב דמוקלס של החורבן הגרעיני. השלום בעידן המודרני מעולם לא היה מוחלט, ובמאה העשרים לבדה נהרגו יותר ממאה מיליון בני אדם בשל מלחמות; אולם אפילו אז היו כללי משחק, אַמְנוֹת בין־לאומיות, דרכי פעולה דיפלומטיות וחישובים של סיכון, הפסד ועלות. המלחמה הייתה טרגית, הרת אסון והרס, אך עדיין היה בה שמץ מן הרציונליות.

אירועי 11 בספטמבר מסמלים אפשרות חדשה ומבהילה. השחקנים אינם מדינה אלא פרטים וקבוצות קטנות. קשה לזהותם, קשה אף יותר לאתרם, לעקוב אחריהם ולהעמידם לדין. יש בידיהם יכולת להתארגנות גלובלית, והם מסוגלים לזרוע הרס כבד בדרכים בלתי צפויות. אלו לא קבוצות המונעות

מאינטרסים או מהיגיון של מדינה. הם ומגויסיהם אינם כבולים לשיקולים רציונליים. תכופות מניעה אותם שנאה דתית אלימה. הם רוצים להתאבד כדי להיכנס לגן עדן, אפילו נלהבים לעשות זאת. הם אינם מבחינים בין לוחם ואזרח, בין אשם וחף מפשע, בין צעיר ומבוגר, בין מי שמעורב בסכסוך לבין מי שמנותק ממנו. כבר בעתיד הנראה לעין ייתכן שתהיה להם גישה לנשק להשמדה המונית. הם למדו לדעת שהקישוריות שחברות גלובליות נהנות ממנה, על פתיחותה לכול ועל הפרטיות שהיא מאפשרת – היא מקור הפגיעות של חברות אלה. אין זו מלחמה במוכן המקובל. מבחינת השיטה, זה דבר חדש לגמרי. המוטיבציה, לעומת זאת, עתיקה. זהו סכסוך שהיה לדתי ולמוחלט, וכך ניטעה בו חסינות לגמישות ולפשרה הכרוכות בשלום.

בזמנים כאלו, על מנהיגים דתיים לנקוט עמדה. אין זה אומר שיש לנו הכוח למנוע הקצנה. גלוי לכול שלא כך הוא. המערכה נגד הטרור לא תהיה בעיקרה דתית. היא תהיה מבצע מורכב שיכלול איסוף מודיעין, פעילות צבאית ממוקדת, איתור נתיבים של העברת כספים, נשק וקווי תקשורת, ושיטות מתוחכמות של אבטחה ובדיקות ביטחוניות. ועם זאת, מאמינים דתיים אינם יכולים לעמוד מהצד בעת שאנשים נרצחים בשם אלוהים או בטיעונים של קדושה. כשהדת משמשת צידוק לסכסוך, חייבת להישמע מחאה דתית. עלינו למנוע מגלימת הקדושה לשמש מעטה לאלומות ולרצח. אם האמונה מגויסת למלחמה, חייב להישמע, בעוצמה לא פחותה, קול אמוני הדובר בשמו של השלום. אם הדת לא תהיה חלק מהפתרון, היא לבטח תהיה חלק מהבעיה.

עידן גלובלי מעמיד בפני אלו הדבקים במסורתם הדתית שאלה קשה המחייבת מענה. האם השיח שאנחנו מנהלים מוגבל לאלו הנאמנים לאמונתנו, או שמא, כיוון שאנחנו חשים שהאלוהי הוא מטבעו חובק כול, אנחנו מסוגלים להכיר בכנותם של בני דתות אחרות המחפשים את אלוהים בדרכם שלהם? אל לנו להמעיט בערך הקשיים שהשלום מציב. היו זמנים, כמו באותו כינוס באו"ם, שהדבר נראה פשוט. כל אחד ואחת מהמנהיגים הדתיים היה יכול למצוא בתוך המסורת שלו מילים המתארות את השלום כאידאל נשגב, בעולם או בנפש האדם. אך אפילו אז היה אפשר, במבט מן החוץ, להבין מדוע הדת היא מקור לסכסוכים לא פחות משהיא משכינת שלום. השלום שאנשי הדת דיברו עליו היה לעתים קרובות מדי "שלום בתנאים שלנו". הטיעון היה כזה: "הדת שלנו מדברת על שלום; כתבי הקודש שלנו מהללים את השלום; לפיכך, לו רק חלק איתנו העולם כולו את אמונתנו ואת כתבינו, היה שורר שלום

בעולם". אבל, לגודל הטרגרדיה, נתיב זה אינו מוביל אל השלום. בעולמנו זה, שגאולתו השלמה עדיין לא הגיעה, שלום פירושו חיים בצוותא עם אלו שיש להם אמונה אחרת וכתבים אחרים. יש הבדל תהומי בין השלום של אחרית הימים, שבו מובטחת אחדות דתית, לבין שלום בתוך ההיסטוריה, שלום שהוא פשרה ודו־קיום. הניסיון לכפות את שלום אחרית הימים עלול לעתים להיות אויבו הנורא ביותר של שלום הפשרה והדו־קיום.

לאורך ההיסטוריה, ועד לאחרונה ממש, מרבית האנשים חיו רוב ימיהם בין אנשים שחלקו איתם אמונה, מסורת, אורח חיים, מנהגים וסיפור משותף של זיכרון ושל תקווה. בנסיבות אלו היה אפשר להאמין שהאמת שלנו היא האמת היחידה, ודרכנו אף היא היחידה. היו מעט זרים, ועוד פחות קוראי תיגר. לא כך המצב היום. אנחנו חיים בנוכחות מודעת של שוני. ברחוב, בעבודה ועל מסך הטלוויזיה אנחנו נתקלים בקביעות בתרבויות המחזיקות בערכים וברעיונות שונים משלנו. נוכחות זו עשויה להתפס כאיום חמור על הזהות. אחד השינויים הגדולים שאנחנו חווים עם המעבר מהמאה העשרים למאה העשרים ואחת, הוא המעבר מפוליטיקה של אידאולוגיות לפוליטיקה של זהויות. זו הסיבה לנוכחותה הגוברת של הדת על הבמה העולמית, לאחר היעדרות ארוכה; הדת היא אחת התשובות הגדולות לשאלת הזהות. אך זו גם הסיבה לסכנה שבפנינו. זהות היא חלוקה. התהליך של יצירת "אנחנו" כולל גם יצירה של "הם" – האנשים שאינם כמונו. וכך, באותו תהליך עצמו שבו הדתות יוצרות קהילות בתוך גבולותיהן, הן עלולות ליצור קונפליקט עם מה שמחוץ לגבולות אלה.

מצבנו בראשית המאה העשרים ואחת דומה לזה של אירופה בפתח המאה השבע עשרה. כמו בימים אלה, גם אז היה הנוף זרוע עיי חורבות שיצר הסכסוך הדתי – תוצאת הרפורמציה וסופה של תקופה שבה אירופה נשלטה בידי כוח־על אחד. היושר האינטלקטואלי מחייב להודות שהדת לא הייתה אז במיטבה. אנשים ונשים הגונים ורציניים החלו אז לומר לעצמם: אם אנשי הדת אינם יכולים לחיות יחד בשלום, על אף ההבדלים ביניהם, כי אז עלינו לחפש, למען העתיד, דרך אחרת. החילון של אירופה – תחילה במדעים, לאחר מכן באמנויות, אחריהן בפוליטיקה ולבסוף במבנה החברה – נבע ישירות מכך שהדת לא הצליחה לעמוד באתגר השינוי. כמי שמאמין בלב שלם בכוחה של האמונה לעשות אותנו אנושיים יותר, ובדחיפותו החריפה של דו־קיום בתקופה שבה נשק להשמדה המונית נגיש לקבוצות קיצוניות, איני חושב שאנחנו יכולים להרשות לעצמנו להיכשל שנית. בשנים האחרונות

מזכירים לנו פעם אחר פעם שהדת איננה מה שהנאורות האירופית חשבה שהיא תהיה: אילמת, שולית ועדינה. היא אש. וכמו אש, היא מחממת אך יכולה גם לשרוף. ואנחנו שומרי הגחלת.

* * *

שתי שיחות נחוצות עתה. השיחה הראשונה צריכה להיערך בין מנהיגים דתיים ובין מדינאים ובכירי משק, ולעסוק בפניה הרצויים של הגלובליזציה. הטכנולוגיה, ואיתה הקצב המזנק של הסחר העולמי והיקפו הגדל, משנים את עולמנו במהירות שכמעט איננו יכולים לעמוד בה. אמנם השינויים הביאו ברכה לרבים, אך לרבים אחרים הם גרמו למצוקה, לתרעומת ולעוני, שגם אותם עלינו לשמוע. למן ימי התנ"ך זו הייתה משימתה הקלסית של הדת, ואחת מסגולותיה הנעלות. אפילו קרל מרקס, ממבקריה הגדולים של הדת, העיר כי "סבל דתי הוא בעת ובעונה אחת הבעה של סבל אמיתי, ומחאה על סבל אמיתי. הדת היא אנחתו של היצור המדוכא; היא רגשותיו של עולם חסר לב; היא נשמתם של מצבים חסרי נשמה"⁵. עלינו לתרגם למילים את בכיים השקט של אלו הסובלים היום ממחסור, מרעב, ממחלות, מחולשה ומשעבוד.

לדמוקרטיה הליברלית של המערב חסרים כלים להתמודדות עם בעיות אלה. אין זה מפני שהן חסרות לב – הן אינן כאלה, ובהחלט אכפת להן – אלא מפני שהן אימצו מנגנונים המציבים בשוליים את השיקולים המוסריים. הפוליטיקה המערבית הפכה פרוצדורלית ומנהלית יותר, אך לא לגמרי: בבריטניה עדיין יש שירות בריאות ממלכתי, וברוב מדינות המערב יש מערכת רווחה במתכונת כלשהי. אולם הממשלות מגלות פחות ופחות נכונות לעגן בחקיקה חזון של טוב משותף, שכן – כך טוענים הוגים ליברטריאנים – מעטים הם הדברים שכולנו מסכימים עליהם שהם "הטוב". אנחנו שונים מאוד זה מזה. מוטב אפוא להעניק לפרט את מרב החירות האפשרית לבחור בעצמו, והדרך המתאימה ביותר לספק חירות זו היא שוק חופשי שבו אנחנו יכולים לקנות את סגנון החיים המתאים לנו, בשנה הזאת, בחודש הזה. מעבר לחופש לעשות מה שאנחנו אוהבים ויכולים לממן, לפוליטיקה העכשווית ולכלכלה אין הרבה מה לומר על המצב האנושי. אין הן מספקות לנו הדרכה שתאפשר לנו להתמודד עם גחמותיו האכזריות של הגורל. לשם כך עלינו לשקם מסורת ישנה יותר – למעשה, מערכת של מסורות דתיות – שדיברה על סולידריות אנושית, על צדק וחמלה ועל כבודם הבלתי נתון לדיון של חי הפרט. הגלובליזציה מעלה סוגיות עצומות ולעתים הפכפכות. הן אולי מורכבות

מכדי שאדם אחד או קבוצה אחת יוכלו להמשיג את כולן, ולהתעמת איתן לא כל שכן. אם כן, מה יכולה לתרום נקודת המבט הדתית? אין היא יכולה להימצא ברמת הפרטים. דתות העולם הגדולות נוסדו במה שקרל יאספרס כינה "עידן הבריה" של התרבות, הרבה לפני עלייתה של המודרניות. ובכל זאת, לקול הדתי – ליתר דיוק, למגוון של קולות דתיים – יש הרבה מה להוסיף לשיח הציבורי בשאלה אנה פנינו מועדות ואנה ראוי שנלך. האנושות עומדת בפני החלטות הרות גורל, והיא זקוקה לחוכמה. המסורות הדתיות, בצד הפילוסופיות הגדולות, הן מאגרי החוכמה העשירים ביותר שלה. אלו הם הרהורים בני קיימא על מקומה של האנושות בטבע ועל מטרתיהם הנאותות של החברה ושל חייו של היחיד. הדתות בונות קהילות, מעצבות חיים ומספרות את הסיפורים שמסבירים לנו את עצמנו. הן מכוננות את המנהגים שמביעים את שאיפותינו ואת זהויותינו. כשאדם מצוי באזור בלתי ממופה הוא זקוק למצפן, והדתות הגדולות סיפקו מצפן למין האנושי. בכל עידן של אי-ודאות הן הזכירו לנו שאיננו בודדים, ושאננו משוללי הדרכה מן העבר. עצם עקשנותן של הדתות הגדולות, שימיהן ארוכים לאין ערוך מאלו של שיטות פוליטיות ושל אידאולוגיות, מלמדת שהן מדברות על משהו הטבוע באופי האנושי. מעל לכול, הדת היא זו שלימדה לראשונה את בני האדם להביט אל מעבר לעיר-המדינה, לשבט ולאומה, ולראות את האנושות כשלם.⁶ דתות העולם הן תופעה גלובלית שמגיעה רחב יותר, ובמובנים מסוימים עמוק יותר, מזה של מדינת הלאום.

היהדות היא אחד הקולות הללו. נביאי ישראל הקדומים היו הראשונים שחשיבתם הייתה גלובלית ושתפסו את האל כניצב מעל לגבולות לאומיים וגאוגרפיים, ואת האנושות, כקהילה מוסרית אחת הקשורה יחד בברית של אחריות הדדית, הלוא היא הברית עם נוח אחרי המבול. הם אף היו הראשונים לצייר חברה שבה "ויגל כמים משפט וצדקה כנחל איתן" (עמוס ה, כד), ועתיד שבו המלחמה תיבטל והעמים יחיו יחד בשלום. התוכנות והשאיפות הללו שמרו עד היום על מלוא כוחן.

באופן בולט לא פחות, היהדות הייתה הדת הראשונה שנאבקה במציאות של תפוצה גלובלית. עם חורבן הבית הראשון במאה השישית לפני הספירה, הועברו יהודים לבבל שבמזרח ואחרים ברחו למצרים שבמערב. בעת חורבן בית שני, בשנת שבעים לספירה, היהודים נפוצו ברחבי אירופה ואסיה. למשך 2,000 שנה כמעט, כשהם פזורים בקצווי תבל, המשיכו היהודים לראות את עצמם, ולהיראות בעיני אחרים, כעם אחד – העם הגלובלי הראשון בעולם. מציאות זו כפתה עליהם להתמודד עם בעיות רבות, שהן עתה נחלתה

המשותפת של האנושות כולה: כיצד לשמור על זהותו כמיעוט, איך להתמודד עם היעדר ביטחון ובאיזה אופן לקיים את כבוד האדם בעולם שלעיתים קרובות נראה כמתכחש לו.⁷ ולבסוף, היהדות הצמיחה ממנה שתי דתות מונותאיסטיות אחרות, הנצרות והאסלאם, שבהן מאמינים יותר ממחצית מששת מיליארדי בני האדם החיים כיום. בין תורות המוסר של הדתות הללו רב המשותף, אם כי כל אחת מדברת במבטא המיוחד לה.

כבוד, איפוק, ענווה, הכרה בגבולות, יכולת להקשיב ולהגיב למצוקות אנוש: מידות אלו אינן מיוצרות בשוק, אך אלו הסגולות שנוזקק להן אם התרבות הגלובלית שלנו חפצת חיים היא, וכולן חלק מהותי מהמחשבה הדתית. משום כך מעורדות אותי הידיעות שבשנת 2000 התקיים דו-שיח בין מנהיגים דתיים לבין הבנק העולמי; שמאז 2001 יש נוכחות דתית בפורום הכלכלי העולמי; ושאחת התכניות העכשוויות היעילות ביותר לשמיטת חובות ממדינות מתפתחות, "יובל 2000", היא יוזמה דתית המבוססת על רעיון תנ"כי, שאיחדה סביבה מנהיגי דת ומדינאים. מנהיגים דתיים אינם צריכים לשאוף לכוח, ועם זאת אל להם להשתמט ממשימתם לשמש קול שכנגד בשיח של האנושות.

הגלובליזציה עוררה סדרה של הפגנות מחאה גדולות בסיאטל, בווינגטון, בפראג, בלונדון, בדאבוס ובכל מקום אחר שבו נאספו מדינאים ובכירי כלכלה כדי לתכנן את המשק העתיד. ההפגנות הללו קיבצו קואליציה רחבה, תוססת ולעיתים פורעת סדר של שוחרי איכות הסביבה, אנטי-קפיטליסטים ופעילי זכויות אדם, שהיו מאוחדים בתחושה – שגם אני שותף לה – שמשוהו אינו כשורה. בפרק השני אסקור את השפעותיה הבולטות ביותר של הגלובליזציה, שמקצתן חיוביות ומקצתן מטרידות מאוד. בפרקיו המרכזיים של ספר זה אנסה לפרוט את התהליך המורכב לכמה ממדים:

הממד הראשון הוא הדרך שבה תופעות גלובליות חותרות תחת תחושת האחריות המוסרית שלנו. בעבר היה קל יחסית לזהות מי עושה מה למי. לא עוד. השוק הגלובלי מתנהל כתגובה למיליארדי עסקאות. התקשורת האלקטרונית מציעה ריבוי כמעט אינסופי של ערוצי תקשורת. כוחן של המדינות לשלוט בהתפתחויות הכלכליות, הפוליטיות והסביבתיות בתחומיהן פוחת, ואלו זולגות אל מעבר לגבולות המדיניים. התאגידים צומחים בהתמדה לכדי ישויות ענק, המוציאות חלק ניכר מעסקיהן למיקור חוץ (outsourcing) ומסוגלות לשנע כספים ופעילויות בהתרעה של רגע. מי אפוא מנהל את העניינים? האם העולם יצא מכלל שליטה? האם אנחנו עדיין יכולים להשתמש

בשפה האתית כשהקשר עקלקל כל כך בין הפרט הפועל לבין הפעולות ותוצאותיה? בפרק הרביעי אני טוען שאנחנו יכולים, ואף חייבים, להשתמש בשפה האתית אם איננו רוצים להשתמש מאחריותנו לעתיד.

הממד השני הוא כלכלת השוק עצמה. רבים מהמפגינים נגד הגלובליזציה מתנגדים התנגדות עקרונית לשוק החופשי. בפרק החמישי אני מסביר שאמנם האוחזים בעמדה זו שוגים, אבל דאגותיהם מוצדקות. השוק החופשי הוא האמצעי הטוב ביותר שגילינו עד היום להפחית את העוני וליצור סביבה אנושית של עצמאות, כבוד ויצירתיות. חשוב מכול, השוק מגלם רעיון שהוא מרכזי בספר זה: השוני הוא מקורו של הערך ואף של החברה עצמה. זאת דווקא מפני שאיננו זהים זה לזה בתור פרטים, לאומים ותרבויות, והמפגש בינינו אינו בבחינת משחק סכום אפס. לכל אחד מאיתנו יש משהו שחסר למישהו אחר, וכל אחד מאיתנו חסר משהו שלמישהו אחר יש – ולכן יש ברכה במגע ההדדי. זה הדבר שהופך את הסחר לכלי המועיל ביותר למניעת מלחמה.

אולם לשוק יש גם תוצרים בלתי הוגנים, וככל שתנועתו מהירה כך הם מזדקרים לעין. ריכוז עושרו של העולם בידיים מעטות יחסית, בשעה שמיליוני ילדים חיים בעוני, בבערות ובמחלות, הוא שערורייה בלתי נסבלת. אין צורך לדגול בשוויון כלכלי כדי להאמין שפערים קיצוניים כל כך הם צלקת בפניה של האנושות. מה יש לנו לומר על אחריותו של העשיר כלפי העני? מהן אמות המידה לצדק חלוקתי? בפרק השישי אני מבקש לטעון שהמושג התנ"כי צדקה, המציב דרישות כלכליות על בסיס רעיון כבוד האדם, מועיל יותר מההבחנה הקוטבית הנהוגה במערב בין חסד לצדק.

מהפכת טכנולוגיית המידע היא אחד מן הזרזים של הגלובליזציה. האם יש לה ממד מוסרי? בפרק השביעי אני מספר את סיפורן של שלוש מהפכות קודמות – הולדת הכתב, האלף-בית והדפוס – כדי להראות כיצד כל אחת מהן הולידה אפשרויות חברתיות ופוליטיות חדשות. זווית הראייה הדתית מועילה כאן במיוחד, מפני שבדרכים שאינן ידועות די הצורך הצמיחה כל אחת משלוש מהפכות אלו צורות חדשות של תרבות: לאחר הולדת הכתב קמו חברות "קוסמולוגיות", בעקבות האלף-בית החל המונותאיזם, ומהפכת הדפוס גררה אחריה את הרפורמציה. עדיין אין ביכולתנו לדעת מה תהיה השפעתה של המהפכה הרביעית, זו המאפשרת תקשורת גלובלית מיידית וזמינה – אך כבר עתה אנחנו יכולים לומר מה היא דורשת מאיתנו: את הצבת החינוך בראש סדר העדיפויות של הסיוע הביין-לאומי. טכנולוגיות

המידע אפשרו דמוקרטיזציה של הגישה אל הידע, ועלינו להציב לנו מטרה לקרב אליו כל ילד בכדור הארץ, שכן השכלה היא המפתח החשוב ביותר להשגת כבוד האדם.

בכל שינוי חברתי כולל יש סכנה כאשר מוסד אחד מתרחב מעבר לגבולות הנאותים ומספח אליו שטחים אחרים ששוררים בהם היגיון שונה ודינמיקה אחרת. היו זמנים – בימי הביניים – שכך עשתה הדת. לאחר מכן, במאה השמונה עשרה, היה זה המדע שפרץ את גבולותיו. במאה התשע עשרה והעשרים – הפוליטיקה. במאה העשרים ואחת אנו עדים לשוק המתרחב מעבר לגבולותיו. העברת כספים, כלי העבודה של השוק, היא המנגנון המתאים לעסקאות מסוג מסוים, אך לא לאחרות. החברה תלויה בקיומן של מערכות יחסים מסוימות המצויות מחוץ לחישוב הכלכלי, בהן – המשפחה, הקהילה, קהילת המאמינים והאגודה ההתנדבותית. אלו הם מוסדות של חברה אזרחית שנשחקו עמוקות בתרבויות שהתפתח בהן אתוס הצרכנות. בפרק השמיני אני מדגים כיצד תורת המשחקים והסוציו-ביולוגיה מלמדות ששרידותה של קבוצה כלשהי תלויה לא רק בתחרות, אלא גם בהרגלים של שיתוף פעולה, וכי הרגלים אלו נתונים בסכנה בשל חדירת הלוגיקה של השוק אל מערכות יחסים שאני מכנה "בריתיות", בניגוד למערכות יחסים חוזיות.

הסכנה שהכלכלה הגלובלית מציבה לסביבה הטבעית ידועה היטב. אנחנו מזיקים לביוספרה בדרכים שיפגעו קשות בדורות הבאים. כיצד אנחנו ממשיגים את חובותינו לטבע ולדורות שעוד לא נולדו? האתיקה שלאחר הנאורות מתקשה לבנות כאן קשרים של מחויבות: לא הטבע, ולא בני אדם שטרם נולדו, נחשבים לסובייקטים מוסריים. כיצד אפוא יהיו לנו חובות כלפיהם? בפרק התשיעי אני מציע לאמץ את הדרכתה של חוכמה קדומה יותר, הגורסת כי אנחנו, כיחידים וכקולקטיב גם יחד, איננו בעלי של הטבע, אלא אנחנו מחזיקים בו כפיקדון בשמם של הבאים אחרינו. אנחנו אורחיו של כדור הארץ ושומריו.

נוכח האתגרים הסבוכים וההתפתחויות המרובות הידועים בשם גלובליזציה, יש פיתוי עצום להשתמש מאחריות: להעביר את האחריות לירייה של המומחים, להפקיד אותה בידיה של ההיסטוריה, או לחלופין לרדד את המורכבות ולהתנגד לשוק החופשי באשר הוא. התרופות הללו גרועות מן המחלה. השוק הוא מכשיר, לא יותר ולא פחות, ומה שקובע הוא המגבלות שאנחנו קובעים לו והכיוון שאנחנו מבקשים ללכת בו. לשם כך נחוצה שיחה רצינית בינינו לבין המדינאים, הכלכלנים והמנהיגים העסקיים שהחלטותיהם מעצבות את המשק הגלובלי. קמפיינים חד-נושאים ופעולות

מחאה בין-לאומיות חשובים אך אינם מספיקים, מפני שסדר העולם המתגבש אינו נושא יחיד, ומפני שמחאה היא רק הקדמה, ולא חלופה, לדיון מדוקדק ולבנייתן של הסכמות בין בעלי עניינים נוגדים.

ההשקפה שלי, שעל פיה כתבתי את הספר, היא שבתנאי חוסר הוודאות שאנחנו מצויים בהם, שבעה עקרונות מוסריים פשוטים יכתיבו לאנושות את ההדרכה המיטבית: שליטה, תרומה, חמלה, יצירתיות, שיתוף פעולה, שימור ופיוס. שבעה אלו יוליכו לעיקרון השמיני, הברית.* אין אלו ראשי פרקים לתהליך קבלת החלטות, אלא מרכיביו של מצפן שיאפשר לנו לשפוט אם אנחנו נעים בכיוון הנכון אם לאו. מושג הכיוון הוא המהותי ביותר כאן. השקפתי שלי – שהיא השקפה דתית אך אין צורך להיות אדם דתי כדי לחלוק אותה איתי – היא שיש לשפוט שיטות כלכליות על פי השפעתן על כבוד האדם. מערכת שבשיטתיות מונעת משיעור ניכר של בני האדם את כבוד הבסיסי – היא מערכת שאינה ראויה שנגן עליה. אין זה אומר כי עלינו לנטוש את השוק הגלובלי, אלא עלינו לאמץ קבוצה של ערכים נוספים שאינם ערכי שוק ולהתחשב בהם בעת שמחליטים על העתיד.

* * *

זו השיחה הראשונה שנדרשת. השיחה השנייה, חשובה ורחופה לא פחות, צריכה להיערך בין דתות, או לפי כינויו של סמואל הנטינגטון בין "ציוויליזציות". האם אנחנו יכולים לחיות ביחד? האם אנחנו יכולים לפנות מקום איש לרעהו? האם אנחנו יכולים להתגבר על עבר ממושך של זרות וטינה? כאן לא היסטרי לשוב אל המקורות הבסיסיים של המונותאיזם המערבי, ולשאול מה מבקש מאיתנו האל בעידן חדש ומסוכן זה. אני מאמין שהגלובליזציה מזמנת אתגר עילאי לדתות הגדולות מהסוג שיכולנו בעבר לחמוק ממנו, אך כעת כבר לא. האם אנחנו יכולים למצוא ב"אתה" האנושי רסיס מה"אתה" האלוהי? האם אנחנו יכולים לזהות את צ'לם אלוהים גם בפניו של מי שאינו עשוי בצלמנו וכדמותנו? יש זמנים שבהם האל פוגש אותנו בפניו של הזר; והעידן הגלובלי הפך את עולמנו לחברה של זרים. אל לנו לראות בכך איום על זהותנו כי אם ההפך: קריאה לנדיבות מוסרית ורוחנית, שהיא תובענית יותר מכפי שנהגנו לשער. האם אני, יהודי, יכול לזהות את צ'לם האלוהים בפניו של מי שאינו עשוי בצלמי: הינדי, סיקי, נוצרי, מוסלמי או אסקימואי מגרינלנד המדבר

* הערת המתרגם: באנגלית מתחילים כולם באות C:

.control, contribution, compassion, creativity, cooperation, conservation, covenant

על קרחון נמס? האם אני יכול לעשות זאת, ולהרגיש כי אינני מצטמצם אלא מתרחב? ומה יהיה על אמונתי, שעד כה קשרה אותי אל הדומים לי, ועתה עליה לפנות מקום לשונים ממני, המפרשים את העולם אחרת לגמרי? כאן המקום לוויודי אישי. אינני יהודי ליברלי. אני אורתודוקסי. כבר נקראתי פונדמנטליסט בפי עמיתי הליברלים. ודווקא כאן האתגר העכשווי הוא הדחוף ביותר. ברוב הדתות שבהן מתחוללת תחייה בעשורים האחרונים, האגף המתעורר הוא זה השמרני; הרבה יותר מהצד הליברלי של הקשת. כוחן של התנועות הדתיות השמרניות הוא שהן מייצגות מחאה על גילוייה המאוחרים של המודרנה, ולא הסתגלות אליהם. זה ביטוי לחשש עמוק מפני כמה מתופעות הלוואי של הקפיטליזם הגלובלי: העיוותים החברתיים, אתוס הצרכנות, הניצול, היעדר הפתרון לעוני המתפשט ולמחלות, היחס הגס למסורות ולתרבויות מקומיות, והעוני הרוחני שהוא לעתים בן זוגו של העושר החומרי. הדת בצורתה נוגדת המודרניות, ולא בצורתה המודרנית, היא שמגייסת כיום את מרב המאמינים – ובמגרש שלה צריך להיערך הקרב על סובלנות, על דו־קיום ועל אי־אלימות.

סר ישעיהו ברלין המנוח, אדם שהכרתי וכיבדתי, סיכם את האמונה הליברלית באמרת כנף ידועה של שומפטר, ושיבץ אותה בסוף המסה הגדולה שלו "שני מושגים של חירות": "להבין את תקפותם היחסית של עקרונותיך, ואף על פי כן לדגול בהם ללא רתיעה – באלה נבדל אדם מתורבת מן הפרא"⁸. אכן, זו תכונה נאצלת. ועם זאת, אחד ממבקריו הרהוטים ביותר של הליברליזם, מייקל סנדל, השיב על כך: "אם אמונותיו של אדם תקפות רק באופן יחסי, מדוע שידגול בהן ללא רתיעה?"⁹ זוהי שאלה מהדהדת. אם חופש הביטוי וחופש ההתאגדות הם רק מוסכמות של המודרנה המערבית, באיזו זכות אני מבקר את אלו הדוחים חירויות אלו ורואים בהן סוג של ניוון? אם כבודם של חיי אנוש הם רק ערך אחד בין ערכים רבים אפשריים, על סמך מה אתנגד למחבל מתאבד המאמין שהוא מבטיח את מקומו בגן עדן בעת שהוא רוצח אחרים?

היחסיות חלשה מכדי שתעמוד ברוחות הסערה של הלהט הדתי. רק להט נגדי, שווה בכוחו, יוכל לעשות זאת. איני מאמין שקדושתם של חיי אדם וחירויות היסוד של חברה צודקת הן יחסיות. אלו הם צווים דתיים מוחלטים, הנובעים ישירות מן הקביעה שלא אנחנו יצרנו את האלוהים בצלמנו, אלא אלוהים יצר אותנו בצלמו. הם מושרשים במסורת שיהודים, נוצרים ומוסלמים – שכיילו פרקים ממושכים בהיסטוריה בעיונות הדדית – חולקים ביניהם. התרופה לקנאות הדתית צריכה לבוא מתוך החוויה הדתית

של אלו שחוויה זו מעצבת את חייהם. היא צריכה – ויכולה – לבוא רק מעין הסערה. פירוש הדבר הוא שכל אחד מאיתנו, שהוא בן אחת הדתות, חייב להיאבק במקורות הקיצוניות שבתוך דתו שלו.

בפרק השלישי אני מעלה טיעון מהפכני: פרדיגמה מסוימת, ששלטה במחשבה המערבית הדתית והחילונית כאחת מאז ימי אפלטון, היא מוטעית ורבת סכנה. כוונתי לרעיון שכאשר אנחנו מחפשים את האמת, או את שורש המציאות, אנחנו מתקדמים מן הפרטיקולרי אל האוניברסלי. מקרים פרטיים הם פגומים, הם מקורן של השגיאה, של הפתתיות ושל הדעה הקדומה. האמת, לעומת זאת, היא מופשטת, נצחית, אוניברסלית וזהה בכל מקום ובכל זמן. מקרים פרטיים מולידים מלחמה; האמת מנחילה שלום, שכן כאשר כולם יבינו אותה יושבו המחלוקות. הייתכן אחרת? כלום אין השבטיות שם נרדף לפרטיקולריות? והאם לא הייתה השבטיות מקורם של הסכסוכים לאורך כל הדורות?

יש משהו מפתה ברעיון הזה, והוא אכן סנוור חכמים רבים. אלפרד נורת' נייטהד אמר פעם שהפילוסופיה המערבית הייתה כולה "סדרת הערות שוליים לאפלטון". הוא היה יכול לומר אפילו יותר מכך: לא רק הפילוסופיה, אלא גם הדת המערבית הייתה רדופה בידי השד האפלטוני. התוצאה היא טרגית ובלתי נמנעת. אם כל אמת – אמת דתית כמו אמת מדעית ממש – נכונה לגבי כל אדם בכל זמן, כי אז "אני צודק" משמע "אתה טועה". אם האמת חשובה לי, עליי אפוא להמיר את אמונתך באמונתי. ואם אתה מסרב להיות מומר, היזהר ממני. זה מקור נביעתם של נהרות דם רבים ושל כמה מהנוראים שבפשעים האנושיים.

הציוויליזציה המערבית ידעה חמש תרבויות אוניברסליות, שעיצבו את הסדר העולמי: יוון העתיקה, רומא העתיקה, הנצרות של ימי הביניים, האסלאם של ימי הביניים והנאורות. שלוש תרבויות חילוניות ושתיים דתיות. כל אחת מהן תרמה לעולם ברכה בל תשוער, אך גם סבל רב, בפרט ליהודים. הן הביאו לסחף ולאבדון של מנהגים מקומיים, מסורות עתיקות ואורחות חיים שהיו שונים משלהן. הן עשו לגיוון התרבותי מה שתהליך התיעוש עשה לגיוון הביולוגי. הן הכחידו צורות חיים חלשות יותר. הן צמצמו את השוני.

היום אנחנו חיים בסדר העולמי השישי: הקפיטליזם הגלובלי. שלא כחמישה שקדמו לו, אין הוא מנוהל בידי מערכת של רעיונות אלא בידי סדרה של מוסדות, בהם השוק, התקשורת, התאגידים הרב לאומיים והאינטרנט. ועם זאת, השפעתו עמוקה לא פחות. הוא מאיים על כל מה שהוא מקומי, מסורתי ופרטיקולרי. מתקפת 11 בספטמבר אירעה כאשר שתי תרבויות

אוניברסליסטיות המאיימות זו על זו, הקפיטליזם הגלובלי ונוסח קיצוני של האסלאם, נפגשו והתנגשו.

זה הזמן לגרש את השד האפלטוני בבהירות ובנחרצות. האוניברסליזם זקוק לאיזון: ליחס חדש ומכבד כלפי המקומי, הפרטיקולרי, החד-פעמי. אמנם יש עקרונות דתיים אוניברסליים. בתורה נזכרת ברית שכרת אלוהים עם נוח ובניו, והמסורת היהודית מפרשת אותה כרשימה של שבע מצוות: איסורים על עבודה זרה, על קללת שם האלוהים, על שפיכות דמים, על גזל, על גילוי עריות ועל אכזריות מכוונת לבעלי חיים בדמות אכילת "אבר מן החי", וציווי חיובי בדבר הקמת בתי דין והשלטת צדק. זה קוד משותף של אנושיות, הקודם לשוני בין-דתי ונעלה עליו. לפי הרמב"ם, אדם שאינו יהודי השומר על דינים אלו מתוך אמונה באמיתות ההתגלות למשה הוא "מחסידי אומות העולם ויש לו חלק לעולם הבא" – ואם הוא עושה זאת רק "מתוך הכרע הדעת" הוא אחד מ"חכמי" אומות העולם.¹⁰ אם כן, לפי ההלכה היהודית, יכול אדם לעבוד את אלוהים גם אם אינו יהודי.

למסורת עתיקה זו יש חשיבות מחדשת בעולם שמאיימת עליו התנגשות ציוויליזציות. היא מלמדת שהרעיון המכוון את המונותאיזם אינו מה שרבים נהגו לחשוב: אל אחד, ולפיכך גם דרך אחת לעובדו. להפך, הרעיון הוא שהאחדות נעבדת ברבגוניות. הדרו של העולם שברא אלוהים מצוי בריבוי המרהיב שבו: אלפי השפות השונות המדוברות בפי המין האנושי, שלל התרבויות ומגוון הבעותיה היצירתיות של הרוח האנושית – שברובן נוכל, אם נטה אוזנינו, לשמוע כיצד קולה של החוכמה מספר לנו משהו שעלינו לדעת. לכך אני מתכוון באומרי כבוד השוני.

זה רעיון קשה ורב השלכות. הבנתי אותו רק בתום התמודדות ממושכת עם שאלת מקומה של הדת בעולם המודרני והפוסט-מודרני. זמן רב ביליתי בשיחות עם מנהיגים דתיים בני דתות אחרות. יש לי עתה יחסי ידידות יקרים עם אישי דת נוצרים ועם מנהיגים בני דתות רבות אחרות: ההינדית, הסיקית, היינית, הזורואסטריית והבהאית. וחשוב לא פחות, יצרתי קשר בלתי אמצעי עם נציגים של האסלאם, לא רק מבריטניה אלא גם מהמזרח התיכון. אנחנו עובדים יחד בזירה הפנים-בריטית ובזו הבין-לאומית, ומפתחים מערכות יחסים המאפשרות לנו – בייחוד בזמנים המתוחים מאז אירועי 11 בספטמבר – לשכך זעם, להנמיך את הלהבות בסכסוכים מקומיים, וליצור, על בסיס חששותינו המשותפים, תחושה של סולידריות ושל רצון טוב.

עם זאת, אני מודע למה שנותר בלתי אמור. לעתים קרובות, כשמנהיגי דת נפגשים ומשוחחים, הדגש הוא על המכנה המשותף ועל קווי הדמיון, כאילו

היו ההבדלים בין הדתות שטחיים וטריוויאליים. אולם בעתות קונפליקט לא בולטים במיוחד קווי הדמיון. בזמנים כאלו, דווקא מה שנראה במבט מן החוץ כהבדל מזערי מקבל חשיבות מופלגת. הוא חוצה שכינות למחנות נצים והופך חברים משכבר לאויבים בנפש. פרויד קרא לזה "הנרקיסזם של ההבדלים הקטנים". אין דבר שהוא פעוט מכדי שיהפוך, תחת לחץ, למסמן זהות וכך גם לדגל של התנכרות. אנחנו זקוקים אפוא לא רק לתאולוגיה של המשותף, העומדת על העקרונות האוניברסליים של האנושות, אלא גם לתאולוגיה של השוני. כזו שתסביר מדוע לשום ציוויליזציה אין זכות לכפות עצמה על אחרים בכוח; מדוע אלוהים מבקש מאיתנו לכבד את חירותם ואת כבודם של מי שאינם כמונו.

כבוד השוני הוא יותר מרעיון דתי. זה הנושא השוזר לחבל אחד את גדיליו השונים של הטיעון שאני עומד להציג בפרקים הבאים. המודרניות ביקשה להיות מצעד הניצחון של אשכול רעיונות הקשורים זה בזה. הדגם שלה היה המדע. השיח שלה – התבונה התלושה מן המסורת. באמצעות עסקאות שוק וחלוקת עבודה היא תיצור עושר. בכוחות התיעוש והטכנולוגיה היא תדבר את הטבע. באמצעות חישוב תועלתני היא תשיג את המרב האפשרי של האושר. העולם כולו יהיה מכונה ענקית להשבעת רצון, המפיקה כמות גדלה והולכת של "קֶדְמָה", אותו קנה-מידה-לכל-הדברים. המיתוס הזה, אצילי אך מנותק לחלוטין מן המצב האנושי, עדיין שורר בקרב הפונדמנטליסטים של השוק, ובקרב קהל מאמינים המתעקש לטעון ששחרורן המרבי של כל הפעולות האנושיות מוויסות כלשהו יוביל, לבדו, למה שלייבניץ האמין פעם שהוא חלקת האלוהים – קרי המיטב שבטוב שבעולמות האפשריים.

אני מעלה כאן דגם אחר ומטפורה שונה. העולם אינו מכונה אחת. הוא אקולוגיה מורכבת ואינטראקטיבית, שהרבגוניות – ביולוגית, אישית, תרבותית ודתית – היא ממהותה. כל צמצום שמציעים לערוך ברבגוניות הזאת באמצעות הפונדמנטליזם על צורתיו הרבות – הכלכלית, המדעית או הדתית – יוביל לכרסום במרקם העשיר של חיינו המשותפים, ולהצרה הרת אסון של אופקי האפשרות. הטבע, וכן המבנים החברתיים, הכלכליים והמדעיים שיצר האדם, הם מערכות של מורכבות מאורגנת. זה מה שהופך אותן ליצירתיות ולבלתי צפויות. כל ניסיון לכפות עליהן אחידות מלאכותית בשם תרבות אחת או אמונה אחת מבטא אי-הבנה טרגית של הסיבה שבגינה הן משגשגות. דווקא מפני שאנחנו שונים איש מרעהו, לכל אחד מאיתנו יש דבר מה ייחודי וחשוב לתרום לכלל. אינסטינקט קדמוני, שריד מימיה השבטיים של האנושות, גורם לנו לראות כל שוני כאיום. בעידן שבו גורלותינו קשורים

יחדיו, האינסטינקט הזה אינו הישרדותי, כי אם להפך. באורח מוזר, דווקא השוק, אותה מערכת בלתי רוחנית בעליל, הוא שמעביר לנו מסר רוחני – שכן בעולם הסחר השוני הוא ברכה, לא קללה. כשהשוני מוביל למלחמה, מפסידים שני הצדדים. כשהוא מוביל להעשרה הדדית, שניהם מרוויחים.

משברים מתרחשים כאשר אנחנו מנסים להכיל את האתגרים של היום במושגי האתמול. זו הסיבה לכך שנדרשת החלפת פרדיגמה, ולא פחות מכך, כדי למנוע מהעידן הגלובלי להפוך זירה למלחמות קצרות מועד אך הרסניות. אני מדבר מתוך המסורת היהודית, אך מאמין שעל כל אחד מאיתנו, בתוך המסורת שלו, דתית או חילונית, ללמוד להאזין למה שבפי בני מסורות אחרות, ולהתכונן להפתעות. כולנו צריכים לפתוח את עצמנו אל סיפוריהם של אחרים, אף שהם עשויים להיות מנוגדים בתכלית לסיפורינו. לפעמים אנחנו אפילו צריכים להיות מוכנים לשמוע את הכאב שלהם, את המרמור ואת תחושת ההשפלה, ולגלות שהם מחזיקים בדימוי שלנו שהוא רחוק מדמותנו בעיני עצמנו. עלינו ללמוד את אמנות השיחה. שיחה המחפשת את האמת, אך לא באמצעות הפרכה של הכוזב, כמו בדיאלוגים סוקרטיים, אלא בתהליך שונה לחלוטין, שבו עולמנו מתרחב בזכות נוכחותם של אחרים, כאלו החושבים, הפועלים והמפרשים את המציאות בדרכים שונות ביסודן מאלו שלנו. עלינו להקשיב לפרטיקולרי, לא רק לאוניברסלי. כי כאשר תרבויות אוניברסליות מתנגשות, העולם רועד וחיים אובדים. יש תרבויות, ציוויליזציות ודתות רבות, אבל אלוהים נתן לנו עולם אחד בלבד, שבו על כולנו לחיות יחד. והעולם הזה קטן והולך בהתמדה.